

Орфографияның негізгі заңдылығы үнемдеу принципі: аз әріппен көп дыбыстарды қамту. Жастар мен орта буын осы принципті ұстанады, ал сексеннен асқан ақсақалдар бұрынғы латын әліпбиін пайдаланғандар транскрипциялық жазуды, яғни дыбыстардың бәрін белгілеуді алға тартады. Бұл әлеуметтік лингвистиканың факторы дау тудырып, сауатты жазуға әсер етеді. Бірнеше ұрпақ тұратын бір отбасының өзінде де кейде бірізділік болмайды. Сондықтан орфографияның концепциясын дайындағанда, ғылыми-лингвистикалық негіздемелермен қатар экстралингвистикалық, әлеуметтік факторларды да ескеру керек. Сонымен, орфографияның ережелерін жасағанда, жазу-оқудың сабақтастылығын, сәйкестілігін, оңайлығын, жеңілдігін, пара-парлығын сақтау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Л.В.Щерба Русские гласные в качественном и количественном отношении – СПб, 1912.

[2] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

МРНТИ 16.21.31

Қ.Қ.Рысберген

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
ономастика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАҢА ЕРЕЖЕ ЖӘНЕ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ЖАЗУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация: Қазақ жазуының латынграфикалы әліпбиге көшіруге байланысты ономастикалық атаулардың көптеген салаларына қатысты транслитерациялау мәселелері туындайды. Атап айтқанда, ономастикалық атаулар «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінің» басты емлелік қағидаттарына қайшы емес. Алайда ономастикалық атауларды латын графикасында жазудың өзіндік ерекшеліктері бар.

Мақала латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің ережесінің жаңалықтары мен ономастикалық атауларды жазудағы емлелік қағидаттары сөз болады. Ономастикалық атауларды латын графикасында транслитерациялаудың өзіндік бірқатар ерекшеліктері келтіріледі.

Тірек сөздер: ономастика, латын графикасы, қазақ әліпбиі, антропоним, географиялық атаулар, экзоним.

К.К. Рысберген

Заведующая отделом Ономастики Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук,
Алматы, Казахстан

НОВЫЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ ПРАВИЛА И ПРОБЛЕМА ПЕРЕДАЧИ ОНОМАСТИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. В связи с переводом казахской письменности на латиницу возникает вопрос транслитерации в отношении многих сфер ономастических названий. В частности, ономастические названия не противоречат главным орфографическим принципам «правил орфографии казахского языка на основе нового алфавита». Однако написание ономастических названий в латинской графике имеет свои особенности.

В статье рассматриваются новшества, связанные с переходом казахского языка на латинскую графику и правила, разработанные на его основе. Указываются особенности транслитерации на основе латинской графики иноязычных заимствований и ономастических названий.

Ключевые слова: ономастика, латинская графика, казахский алфавит, антропонимы, географические названия.

K.K. Rysbergen

Head of the Department of Onomastics,
Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan

NEW SPELLING RULES AND THE PROBLEM OF THE TRANSFER OF ONOMASTIC NAMES BASED ON THE LATIN SCRIPT

Annotation. In connection with the translation of the Kazakh script into the Latin alphabet, the question of transliteration arises in relation to many areas of onomastic names. In particular, onomastic names do not contradict the main orthographic principles of “the spelling rules of the Kazakh language based on the new alphabet.” However, the spelling of onomastic names in the Latin script has its own peculiarities.

The article discusses the innovations associated with the transition of the Kazakh language to the Latin script and the rules developed on its basis. The peculiarities of transliteration on the basis of Latin graphics of foreign language borrowings and onomastic names are indicated.

Keywords: onomastics, Latin graphics, the Kazakh alphabet, anthroponyms, place names.

1. Жаңа ереже жөнінде. Жаңа орфографиялық ереже жобасына қатысты қоғамда екі қарама-қарсы полярлық көзқарас қалыптасып отыр. Әр заманда қай елді алсаңыз да 100 пайыз мінсіз әліпби, орфографиялық ережесі бола бермейді. Олай болу шарт емес те. 80 жылдық тарихы бар түріктердің әліпбиіне өзгеріс енгізу туралы айтылып жүр. Кезінде жоғалып кеткен кейбір әріптерін қайтарып алсақ дейді екен.

Жаңа ережеде дәстүрлі базалық қағидағтар сақталды, олар өзге тілдер орфографиясына тән универсалиялар, мәселен, түбір сөздердің емлесі, қосымшалардың жалғануы, бас әріппен жазу, бірге, бөлек, дефис арқылы жазу, жалқы есімдердің емлесі т.б.

Ал жазуымыздың латын графикасына көшуіне байланысты жаңалықтар көп. Олар, ең алдымен, кирил графикасындағы дыбыстық жүйемізге жат Ё, Ц, Ю, Я, Ъ, Ы сынды әріптерден бас тарту. Талқылау кезінде қиындық тудырған кірме атаулардың жазылуы болды. Тартыс әлі күнге жалғасып келеді. Кәсіби лингвист мамандардың арасындағы пікірталас осы кірме атауларға қатысты екіге жарылып отыр. Лингвист мамандардың бір тобы ереже орыс орфографиясына негізделген, қазақша жазу, айтылу табиғаты сақталмаған десе, екінші топ мамандар аралас – фонематикалық принципті ұстанады, яғни «тіл тазалығы» үшін күресетін пуристер мен әліпбиді жаңғыртушы «модернистер» деп шартты бөліну бар.

Жаңа әліпби ережесіндегі жаңалықтарға тоқталар болсақ, негізінен олар төмендегідей.

Бұрыннан тілімізде игеріліп, қалыптасқан шеттілдік сөздер айтылуы бойынша жазылады *taʻar, nómir, poshta, kástóm, pálte, poʻyz, siez*.

Ереженің 1-7 тараулары түгелімен қазақ орфографиясына арналған, 8-ші тарауы «Кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесіне» арналған. Ереженің көптеген жаңалықтары осы тараумен байланысты. Пікірталас тудыратын тұсы да осы тарау. Мысалдар:

Ё әрпі ó әрпімен таңбаланады. Оларға қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: *manóvr (-diń, -i, -ge, -ler), brýselóz (-diń, -i, -ge, -der), aktór (-diń, -i, -ge, -ler), amóba (-nyń, -ny, -ǵa, -lar), dirjór (-diń, -i, -ge, -ler), rejisór (-diń, -i, -ge, -ler)*.

Ц әрпі және ts әрпі тіркесі s әрпі арқылы жазылады: *sirk, sement; desimetr; proportional, kvars, korporasia; senari, abses, plebisit*.

Ч дыбыстар тіркесімен аяқталатын сөздердегі m әрпі түсіріліп жазылады: *skoch, skech, mach*.

Щ әрпі sh әрпімен таңбаланады: *ýchilishе, praporshik*.

Э әрпі e әрпімен жазылады: *element, elevator, poetika, koefisent*.

Ю әрпі ú әрпімен таңбаланады: *parashút, absalút, glúkoza, debút, prodúser, líks, valúta, búdjет, búro, sújet, búleten; fúchers, kompúter, tútor, konúktýra, konúktivit*. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

Я әрпі á арқылы таңбаланады: *zarád, knáz, narád, razrád, snarád*.

Е с к е р т у и (i) әрпінен кейін тұрған я-ның орнына а жазылады: *aksia, alergia, hutia, gimnazia*.

Жіңішкелік белгісі (Ь) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады: *ansámbl (-diń, -i, -ge, -der), dúbl (-diń, -i, -ge, -der), rúbl (-diń, -i, -ge, -der), paról (-diń, -i, -ge, -der), álpinus (-tiń, -i, -ke, -ter), áternativ (-tiń, -i, -ke, -ter), kobált (-tiń, -i, -qa, -tar), festival*

Ь белгісі ескерілмейді: *sýbekt, obekt, ineksia, feldeger, adektiv*

Сс, мм, лл, гг т.б қайталама дыбыстардың бірі түсіріліп жазылады: *komisar; resor; profesor; proesor; asonans, disonans, disident; gramatika, komýna, umýnogen, imigrant, programus, tamologia, simetria, amiak, anagram*

Ст, сть, здәріп тіркестерінің соңғылары түсіріліп жазылады: *jýrnalis komýnus povес*

Нг әрпі тіркесі Ң әрпімен жазылады: *parkıń, boýlıń, brıfıń*. Яғни өз тіліміздің айтылу, жазу табиғатына жақын келеді және түпнұсқа ағылшын тілінде де осылай айтылады екен.

Ереженің VI тарауының Жалқы есімдердің емлесі, Жер бедері, аспан денелері атауларының емлесі, Күрделі атаулардың емлесі деген бөлімдеріндегі 21 параграфы

ономастикалық атауларға арналған екен. Алайда жалпы ережеде ономастикалық атаулардың жазылу, транслитерациялау мәселелері түгел қамтылмаған және оның өзіндік кейбір ерекшеліктері де бар. Сондықтан жеке ономастика салаларына арналған жеке ережелер қажет.

2. Ономастикалық іс-шаралар

Жазуымызды латын графикасына көшірудің лингвистикалық тұрғыдан зерттелуі екі бағытта іске асырылады, олар – академиялық мазмұндағы ғылыми-теориялық ізденістер мен ғылыми-практикалық іс-шаралар. 2018 ж. 3 наурызында бекітілген «Қазақ жазуын латын әліпбиіне кезең кезеңмен көшірудің 2025 жылға дейінгі Мемлекеттік бағдарламасында» ономастикаға қатысты бірнеше шаралар аталған.

Бағдарламаның 24-тармағы: Оқу, физикалық географиялық карталар, атластар әзірлеу. Орындау мерзімі 2020 ж.

26-тармағы. Салалық топонимиялық және антропонимиялық сөздіктердің қолжазбасын әзірлеу. Мерзімі 2019 ж.

27-тармағы. Латын графикасы негізінде Қазақстан Республикасы әкімшілік-аумақтық бірліктері атауларының және физика-географиялық атауларының анықтамалығын әзірлеу. 2019 ж.

33-тармағы. Латын графикасы негізінде салалық топонимиялық, антропонимиялық сөздіктерді, Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық бірліктерінің және физикалық географиялық объектілерінің анықтамалықтарын шығару және тарату. Бұл жұмыс Тіл білімі институтының нысаналы қаржыландыру бағдарламасы бойынша әзірленеді және республикалық бюджеттен мемлекеттік тапсырыс бойынша орындалады. 2021 жыл.

34-тармағы. Латын графикасы негізінде қазақ тілінде шеттілдік атауларды (экзонимдерді), сондай-ақ, шет мемлекеттерінің, әлем елдері астаналарының, мұхиттардың, теңіздердің және «Дүниежүзінің саяси картасының» басқа да объектілерінің атауларын транслитерациялау ережелерін әзірлеу. Бұл тапсырыстың нәтижесі ретінде нақты ұсынымдар, яғни ережелер жасалады. 2021 ж.

Өкімет жоспарының 30-тармағында «Қазақстан Республикасы азаматының паспорттары мен жеке куәліктерін және басқа да құжаттарды латын графикасы негізіндегі мемлекеттік тілде беруді қамтамасыз ету» шарасы 2021 жылдан бастап белгіленген.

Антропонимдер (кісі аттары). Осыған орай 2018 жылы орындалатын «Латын графикасы негізінде қазақ антропонимдерінің транслитерациялау ережесінің» мен «Кирилл және латын графикаларында қазақ есімдері мен фамилияларының параллель анықтамалығының» жобалары әзірленді.

Бұл нормативтік сипаттағы практикалық нұсқаулық негізінен кісі есімдерінің ережесіне аса мұқтаж республиканың барлық құжаттаушы мекемелер мен мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар мен пошта, тасымал қызметтері және көптеген мекемелерге, түрлі ведомство, банк ісі, нотариус, білім беру және т.б. көптеген сала мамандарының жоғары сұранысына ие, күнделікті қызметінде басшылыққа алынатын аса қажет еңбек болмақ.

«Латын графикасы негізінде қазақ антропонимдерінің транслитерациялау ережесінде» қазақ есімі, фамилияларынан өзге әлемдік танымал прецедент тұлғалардың есімдері мен мәдениет өкілдері, қоғам, өнер, саясат қайраткерлерінің есім-

фамилиялары және Қазақстанда тұратын славян, түркітілдес халықтардың, кәріс, неміс т.б. есім-фамилияларының латын графикасы негізінде транслитерациялау үлгісі мен қазақ тіліндегі қосымшалардың жалғануының қысқаша үлгісі беріледі.

Ұлтты қазақ емес азаматтардың есім моделдерін латын графикасында транслитерациялаудың Ішкі істер министрлігі, Әділет министрлігінің қатысуымен ведомстволық (ресми) деңгейде әлі шешімін тапқан жоқ. Себебі, орыс есімдерінен бөлек өзге ұлт өкілдерінің тегі, аты, әкесінің аты іс жүргізуде, ресми құжаттарда екі тілде, оның ішінде латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде жүргізілетін болады.

Төл жазуымыздың латын әліпбиіне көшірілуі тек әліпби ауыстыруында емес, тіліміздің төл табиғатын сақтап жазылуында, ұлттық болмысқа сай жазылып, айтылатын болады.

Географиялық атаулар. Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуіне қатысты географиялық атауларды жазу шаралары негізгі екі бағытта қарастырылады: 1. Қазақстан Республикасындағы жер-су, елді мекен атаулары (эндонимдер деп те аталады); 2. Шет мемлекет атаулары, жер-су, елді мекен атаулары, яғни экзонимдер.

2019 жылдан бастап А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты өзінің мақсатты бағдарлама аясында Қазақстанның елді мекен, физика-географиялық атаулардың кирилл-латын графикасындағы параллель сөздігін әзірлеуді жоспарлап отыр. Ал 2020 жылы шеттілдік топонимдік атаулардың сөздігін әзірлеу көзделген.

Қазақстан Республикасындағы және шеттілдік топонимдерді қазақ латын әліпбиінде таңбалаудың маңыздылығы, ең алдымен, олар орта, жоғары оқу орындары оқулықтарына, әр алуан ресми, бейресми өз еліміздегі, халықаралық айналымдағы түрлі көздерге, әлемдік ақпараттық-коммуникативтік кеңістікке, БАҚ т.б. кеңістігіне енетіндігімен байланысты. Сондықтан халықаралық ақпараттық жүйелерге тіркеу үшін ұлттық тілде дұрыс, адекватты түрде жазылуы тиіс.

1. Қазақстандағы қазақ тіліндегі елді мекен, жер-су атаулары «Жаңа орфографиялық емле ережелерінің» жеке әріптердің жазылу қағидатына сүйенеді. Мұнда қиындық жоқ.

Біріншіден, еліміздегі орыс тіліндегі аудан, ауылдық, селолық округ атауларын қалай жазамыз дегенде, әсіресе, Батыс және Солтүстік Қазақстан облыстарындағы өзен, көл атаулары өте көп кездеседі, мындап, жүз мындап деуге болады. Орыстілді атаулардағы Ё, Ц, Ъ, Ы, Щ, Э, Ю, Я әріптерінің латын графикасы негізіндегі жазылу ережесін анықтап алу керек.

Екіншіден, Қазақстандағы мегаполис, облыс орталықтары, қала, елді мекендер ономастикалық кеңістігіндегі урбанонимдер жүйесін (мандайшалар, мекеме, компания, сауда-саттық кешен аттары және т.б. реттестіру қажет.

Үшіншіден, Қазақстандағы елді мекен, жер-су атауларының латынграфикалы әліпбидегі ұлттық стандарты қажет. Сондай ақ, географиялық атауларды халықаралық ресми тіркеу ұйымдарына халықаралық стандарттау үшін өз еліміздің атауларының ұлттық стандартқа сай жазылған тізімін ұсынуымыз керек. Ұлттық стандартты халықаралық айналымға ұсынған кезде, тұтынушы танысып, оқығысы келген жағдайда біздің әліпбидің транслитерациялық «кілті» қоса ұсынылуы тиіс. Яғни халықаралық латын графикасындағы әріптерге қабылдаушы тілдің қазақ әліпбиінің сәйкестендіретін өз «дешифровщикі» болады.

Транслитерацияның басты кемшілігі «барлығына бірдей жақсы болғанымен, ешкімге де жүз пайыз қолайлы емес». Өйткені донор тілдегі диакритика мен төл

дыбыстардың, өзге маркерлердің екінші жергілікті тіл жазуында еш мәні жоқ. Сондықтан романдаудың «транслитерациялық кілті» қажет. Ал романдау кілтін түсіндіру үшін транскрипциялық әдіске жүгінуге тура келеді, өйткені түсінік-теме өзге тіл иелменіне өз тілінде транскрипция арқылы берілуі тиіс. Яғни транслитерация мен транскрипция өзара тығыз байланысты тәсілдер.

Сондықтан ономастикалық атауды романдаудың үш тәсілі: транслитерация, транскрипция және аударма тілші маманнан жан-жақты біліктілікті қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері // Егемен Қазақстан, 18 қаңтар 2019 жыл

МРНТИ 16.31.21

А.Ә.Жаңабекова¹, Қ.Қойбағаров²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология
ғылымдарының докторы, Алматы қаласы, Қазақстан

²Қолданбалы лингвистика бөлімінің программисі,
Алматы қаласы, Қазақстан

КИРИЛЛ ҚАРПІНДЕГІ МӘТІНДЕРДІ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШРУДЕГІ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ПРОГРАММАЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ӘЗІРЛЕМЕСІ

Аннотация: Жазу реформасын жүзеге асыруда әртүрлі әлеуметтік көзқарас туғызып жүрген күрделі мәселелердің бірі – кирилл қарпінде жазылған жазба әдебиеттерімізді жоғалтып аламыз ба деген қауіп. Қазіргі компьютерлік техниканың дамыған заманында бұл мәселенің шешімін табу көп қиындыққа түспейтіні белгілі. Электронды нұсқада әдебиеттерді, жазба мұраларымызды сақтап қалуға мүмкіндік әбден бар. Мұны автоматты аударым жасау ісі деп атайды. Мұндай амал-әрекетті жүзеге асырушы бағдарламаны «конвертер» деп атайды. Мәтіндерді автоматты аударма жасау үшін, сөздердің емлесі программа үшін аса қажет. Мақала кирилл қарпінен латын графикасына аударым жасатын компьютерлік бағдарлама жұмысына арналған.

Қолданбалы лингвистика бөлімі әліпби бекіту процесі кезеңінде әр жылдары әліпби нұсқаларына сәйкес конвертерларды жасап отырды. 2017 жылы апострофпен жасалған компьютерлік бағдарламаны, 2018-де соңғы ақутқа негізделген жаңа әліпбимен қайта жасады. Бұл орайда конвертер жасаушы бағдарламашыға тілшілер тарыпынан лингвистикалық нұсқаулық (программаға арналған емле) дайындалады. Мақалада осы лингвистикалық нұсқаулық пен конвертор жұмысына сипаттама беріледі.